
Estructura i canvi social a Catalunya des de la sociologia urbana

Anna Alabart

Universitat de Barcelona

Soledad García

Universitat de Barcelona

La relació entre l'estructura social i l'espai va estar en l'origen mateix del naixement de la sociologia urbana com a disciplina. A les aportacions dels sociòlegs clàssics —Engels, Tönnies, Weber, Simmel i, sobretot, dels qui conformaven l'Escola de Chicago— apareix l'estudi de l'estructura i del canvi social com a eix vertebrador de les recerques. Tanmateix, avui, per tractar el tema de l'estructura i del canvi social a Catalunya des de la perspectiva territorial cal incorporar els resultats dels treballs fets per un conjunt d'especialistes —sociòlegs, demògrafs, historiadors, geògrafs, antropòlegs o economistes— i a partir d'ells anar lligant l'exposició.

Si Salvador Giner podia escriure fa uns anys que "El tema de l'estructura social catalana havia sofert una certa negligència fins a temps recents, malgrat existien clàssics (**Notícia de Catalunya** de J. Vicens Vives i **Las formas de vida catalana**, de J. Ferrater Mora, per citar-ne solament dues) que en són precedents assenyalats"¹, a partir dels anys setanta els esforços per analitzar sociològicament

---

¹ S. GINER: Pròleg del llibre de F. HERNÁNDEZ y F. MERCADÉ (Comp.): *Estructuras sociales y cuestión nacional en España*. Ariel. Barcelona, 1986.

el teixit i la composició de la societat catalana mostren l'interès i la preocupació dels nostres estudiosos². Comença llavors —i és evident que no és pas una casualitat— una veritable allau d'estudis que, des de plantejaments teòrics i empírics, intenten donar raó de la realitat social catalana i dels canvis que s'hi van produint. La bibliografia existent sobre el tema és tan àmplia que el problema es presenta quan hom s'hi apropa i comença a "estirar-ne el fil".

Per sort, molts dels treballs formen part d'obres col·lectives —**Visió de Catalunya; Reconeixement Territorial de Catalunya; Catalunya cap a l'any 2000; Estructura Econòmica de Catalunya; El futur de les perifèries urbanes. Canvi i crisi social a les metròpolis contemporànies**³, per exemple— o estan editats en revistes catalanes com **Papers de Sociologia, Perspectiva Social, Barcelona Metròpoli, Barcelona Econòmica, Barcelona societat** o **La veu del Carrer, Regió Metropolitana. Papers**, la qual cosa facilita la recerca. Però, evidentment, hi ha també una important producció bibliogràfica i monografies no editades —com poden ser algunes tesis doctorals recents—. La inclusió en aquest article d'uns o altres treballs

---

² Cal recordar força publicacions notables sobre la realitat catalana que apareixen durant els anys seixanta i al començament dels anys setanta, de les quals constitueixen un bon exemple les obres següents:

J. MALUQUER: *L'assimilation des immigrés en Catalogne*. Libraires Droz. Ginebra, 1963.

J. MALUQUER: *Població i societat a l'àrea catalana*. Ed. AC. Barcelona, 1965.

J. IGLESIAS: *La població de Catalunya en la dècada 1950-1960*. Ed. R. Dalmau. Barcelona, 1967.

A. JUGLAR: *Les classes socials a Catalunya*. Bruguera, 1967.

E. PINILLA DE LAS HERAS: *Immigració i mobilitat social a Catalunya*. ICESB. Barcelona, 1973-75.

J. NADAL: *La població espanyola de los siglos XVI a XX*. Ariel. Barcelona, 1976.

Ll. RECOLONS: *La població de Catalunya. Distribució territorial i evolució demogràfica*. Laia. Barcelona, 1976.

E. PINILLA DE LAS HERAS: *Estudios sobre cambio social y estructuras sociales en Cataluña*. CIS. Madrid, 1979.

S. GINER: *The Social Structure of Catalonia*. The Anglo-Catalan Society. Londres, 1980.

³ Diversos autors. Coord. J.M. Rotger: *Visió de Catalunya. El canvi i la reconstrucció nacional des de la perspectiva sociològica*. Ed. Diputació de Barcelona, 1987.

Centre d'Estudis de Planificació (CEP): *Reconeixement territorial de Catalunya*. Ed. CEP, Ministeri d'Obres Públiques i Urbanisme i Generalitat de Catalunya. Barcelona, 1982.

Diversos autors: *Catalunya cap a l'any 2000*. Ed. Blume. Barcelona, 1979.

Diversos autors. Director, M. Parellada: *Estructura econòmica de Catalunya*. Espasa Calpe. Madrid, 1990.

Diversos autors: *El futur de les perifèries urbanes. Canvi econòmic i crisi social a les metròpolis contemporànies*. Ed. Institut de Batxillerat Barri Besòs. Barcelona, 1994.

cal que s'entengui solament com una mostra representativa de l'esforç coectiu realitzat.

Donades les limitacions d'espai, hem optat per renunciar a la inclusió d'anàlisis detallades (a les quals reconeixem un gran valor i desitjaríem que fossin més nombroses). Aquestes anàlisis informen sobre les estratègies que adopten grups i individus enfront dels diversos contextos o en situacions de canvi. Nosaltres, però, ens hem decantat per un tractament més global dels processos. Conscients del perill que tota generalització implica i per mitigar en part aquest risc, convidem el lector a consultar les referències bibliogràfiques que apareixen al final de l'article.

Convé aclarir que, quan analitzem la ciutat no la contemplem com un ordre inert i estàtic. Ans al contrari, en considerar les societats urbanes dins d'una dimensió espai-temps, ens deixem seduir per la bonica metàfora de Robert Park segons la qual la ciutat és un organisme viu i palpitant, i posem l'èmfasi en els aspectes més vitals de l'estructura social. El que ens interessa —on centrem més l'atenció— és el conjunt de característiques dels processos socials i els sediments que pressionen cap el canvi dins de l'organització de la població, l'economia i la política urbana. És per això que l'article s'ha estructurat en tres apartats: 1) la població, l'habitatge i la mobilitat; 2) la producció, l'espai i el treball; 3) la integració social urbana i la ciutadania.

1. La població, l'habitatge i la mobilitat

El creixement econòmic que es va produir a Catalunya a partir de la segona meitat dels anys quaranta va fer que molta gent que vivia en les regions més pobres i deprimides de l'Estat espanyol es desplaçés cap el Principat i s'instalés primer a la ciutat de Barcelona i després, a partir dels anys seixanta, a d'altres ciutats catalanes i als municipis de la primera corona barcelonina. I fou així com Catalunya, però sobretot les seves ciutats més grans, van veure augmentar la seva població. Allà van arribar també els procedents de municipis petits de Catalunya, especialment dels de la zona de muntanya.

La immigració forània, que procedia principalment d'Andalusia i d'Extremadura, va incidir en l'estructura de la població catalana produint-hi canvis importants:

— Des del punt de vista demogràfic la seva arribada va tenir efectes de rejuveniment sobre la població dels municipis que la rebien (especialment en els seus barris perifèrics), no solament perquè eren majoritàriament joves sinó, sobretot, perquè estaven en edat de pro-

crear. L'increment de naixements va arribar a transformar el model de natalitat catalana: la taxa bruta de natalitat fou, entre 1971 i 1975, més elevada a Catalunya que a Espanya (19.60 i 19.20 per mil habitants l'any, respectivament). Rejoeniment de la població i increment de la natalitat van situar Catalunya entre les regions que enregistraven un major creixement total.

— Des del punt de vista econòmic, va implicar l'entrada de la mà d'obra que la economia catalana requeria per poder-se desenvolupar. La majoria dels treballadors van ocupar-se en la indústria o en la construcció i van garantir el funcionament i la continuïtat d'un model que, com després s'explicarà, es basava en la utilització massiva d'obriers.

A més, van constituir un important mercat de productes manufacturats que, començant per la televisió i continuant per l'automòbil, absorbia bona part dels productes que fabricaven les empreses. Era l'inici de la societat de consum, l'altra cara del model fordista de producció.

— Des del punt de vista territorial, l'arribada dels immigrants va implicar, com és lògic, una major ocupació de l'espai. Primer, utilitzant formes precàries d'assentament (barraquisme, autoconstrucció, rellogats); després, instal·lant-se en els barris que l'Administració o els particulars construïen a la perifèria de les ciutats.

La problemàtica d'habitatge els va afectar de forma punyent. Els polígons d'habitatge que van construir l'OSH o el **Patronato Municipal de la Vivienda**, no eren precisament exemples de barris ben programats. Hi mancaven equipaments i serveis, i les zones verdes eren inexistents. Les característiques dels estatges estaven en consonància: pisos petits, amb materials de baixa qualitat, amb problemes d'humitats i escletxes. Localitzats a la perifèria de les grans ciutats —allà on el terreny no era escàs— es van convertir en guetos allunyats del centre i, sovint, també distants dels llocs de treball. La manca de transports i comunicacions agreujava encara més la ja llunyana situació.

—Des del punt de vista social, les dificultats d'integració, la manca d'oportunitats per oferir formació als seus fills i les dificultats d'accés a l'atenció sanitària van resultar ser els principals problemes. Els dos darrers van haver d'esperar l'arribada dels ajuntaments democràtics per assolir una solució completa, malgrat la lluita organitzada que, sobretot des de les associacions de veïns, s'havia anat realitzant a partir del final dels anys seixanta.

Des de llavors ha passat ja temps. La població catalana s'ha transformat. El seu creixement s'ha aturat i l'estructura d'edats ha sofert

un procés d'envelliment com a conseqüència de la reducció de la natalitat a partir de 1975 i de l'augment de població gran (més de 65 anys) que gaudeix cada vegada de millor salut —com ho demostra la seva elevada esperança de vida, tot i que aquesta varia segons el grup social⁴. El nivell de preparació dels més joves ha augmentat notablement⁵. Els qui en els anys seixanta i setanta eren "els altres catalans"⁶ ara constitueixen (junt amb els seus fills) més de la meitat de la població del Principat. També la família ha vist modificar la seva estructura, com més endavant es comentarà.

Encara que el saldo migratori és avui negatiu, al Principat continua arribant-hi gent procedent d'altres indrets. Ja no es tracta de migracions massives i, a més, no procedeixen majoritàriament de la resta de l'Estat. Venen dels països en vies de desenvolupament, i, especialment de l'Àfrica⁷. Aquest nou tipus d'immigració ha anat evolucionant: primer va tenir un caràcter transitori i predominantment masculí —estaven "de pas" cap a altres països europeus—; després, ha passat a ser més femenina i permanent, incidint en les estructures socials locals. A partir de les lleis de 1985 i 1991 s'ha iniciat un procés de regularització de l'activitat laboral dels estrangers, que ha tingut efectes directes sobre la seva situació socioeconòmica i que ha provocat una clara diferenciació entre els que tenen permís de residència i els que no en tenen. Els primers poden aconseguir contractes laborals normals; els segons, han de resignar-se a treballar, en el millor dels casos, dins de l'economia submergida, podent ser objecte d'una explotació absoluta contra la qual no tenen la més mínima defensa. D'altra banda s'ha iniciat la tendència a la reunificació familiar i, amb ella, la necessitat de polítiques públiques de suport i d'integració que facilitin la convivència dels immigrants dins de la comunitat on viuen. Aquestes mesures són més urgents com més precària és la situació dels individus i les famílies acabats d'arribar. Després tornarem sobre aquest punt.

---

⁴ G. SARRIBLE: *Población y desigualdad social*. CIS. Madrid, 1991

C. BORELL, H. PAÑELLA i A. PLASENCIA: *Mortalitat agregada a la ciutat de Barcelona, 1983-1987*. Ajuntament de Barcelona, Àrea de Salut Pública. Barcelona, 1990.

⁵ M. SUBIRATS, SÁNCHEZ i DOMÍNGUEZ: Grups i classes socials a la Regió Metropolitana de Barcelona a M. Subirats (Dir.), *Enquesta de la Regió Metropolitana de Barcelona*. Ed. Mancomunitat de Municipis de l'AMB i Diputació de Barcelona. Febrer de 1992. Vol. núm 4.

LL. CARREÑO, M. SUBIRATS i O. HOMS: «Per a una tipologia de les classes mitjanes» a J.M. Rotger (coord.), *Visió de Catalunya*. Ed. Diputació de Barcelona, 1987.

⁶ F. CANDEL: *Els altres catalans*. Edicions 62. Barcelona, 1964.

⁷ C. SOLÉ i E. HERRERA: *Trabajadores extranjeros en Catalunya ¿Integración o racismo?*. CIS. Madrid, 1991.

Quant a la localització territorial de la població en el seu conjunt, també s'han registrat canvis substancials. Des dels anys vuitanta, els moviments de població més importants són els intraregionals, que produeixen una redistribució residencial que anivella les diferències de densitat demogràfica, i quasi inverteixen el model d'assentament que fins aleshores s'havia donat: si durant els anys seixanta havia crescut Barcelona i les àrees més industrialitzades, ara creixen les ciutats mitjanes i els municipis de la Regió Metropolitana de Barcelona, però especialment els de la segona corona i els més petits de la primera.

Aquests canvis de tendència són deguts, d'una banda, al desig d'unes millors condicions mediambientals —per part de les classes mitjanes i altes— i, de l'altra, a la inexistència d'habitatges a preu assequible a les grans ciutats, però molt especialment a Barcelona —que afecta els més joves, amb ingressos baixos o inestables⁸. La fugida de les grans ciutats es veu, a més, potenciada per la preexistència de segones residències que ara s'han convertit, o s'estan convertint, en l'hàbitat principal.

Les conseqüències, a banda de l'envelliment i la *gentrificació* de la ciutat central, afecten la mobilitat diària —s'han multiplicat els viatges en el si de l'AMB; s'han generat problemes de congestió del trànsit i han augmentat les necessitats de transport públic i d'infraestructures vials. També s'han plantejat problemes urbanístics: les segones residències de moltes urbanitzacions no compten ni amb els serveis ni amb els equipaments necessaris per complir dignament una funció de primera residència, i impliquen el risc de la consolidació d'espais marginats (borses de pobresa). De fet, a tota la Regió I, ja hi han aparegut reivindicacions veïnals, protagonitzades pels usuaris de les urbanitzacions, reclamant un increment de serveis i de béns col·lectius⁹. Finalment, la nova distribució de les funcions espacials ha posat en dubte l'organització territorial local que, per respondre a les noves necessitats, requeriria una Adminis-

⁸ A. ALABART: «Estructura social i habitatge a Catalunya» a ALABART, GARCIA, GINER, *Clase, poder y ciudadanía*. Siglo XXI. Madrid, 1994.

E. MENDIZÁBAL: «Els moviments migratoris a la Regió Metropolitana de Barcelona» a Institut d'Estudis Metropolitans, Marina Subirats (Dir.) *Enquesta de la Regió Metropolitana de Barcelona*, Ed. Mancomunitat de Municipis de l'AMB i Diputació de Barcelona, Febrer de 1992 vol. núm I.

⁹ A les darreres eleccions municipals (1995) es van presentar, com a candidats a les alcaldies, partits locals, recent constituïts, que tenien com a únic objectiu situar en el consistori algun veí d'aquestes urbanitzacions perquè defensés els seus interessos i millorés la seva situació urbanística.

tració integrada a nivell de ciutat real, que avui pràcticament coincideix amb la Regió I¹⁰.

Darrera de tots aquests canvis en la localització residencial, en els moviments migratoris i, fins i tot, de l'estructura social pròpiament dita, hi ha l'evolució de la realitat econòmica. De fet aquesta és una de les causes més significants de tot el procés fins aquí descrit. És per això que el pròxim apartat es dedica a explicar-la.

2. La producció i l'espai. Variacions en el mercat laboral

Les característiques del sistema productiu sempre han condicionat l'estructura i l'organització de l'espai, però, segurament, mai havien produït un canvi tan notable en el territori com el que s'ha produït en els darrers quinze anys. La crisi del model fordista —basat en una industrialització amb escassa intensitat de capital, en la fabricació en sèrie i en l'ocupació massiva de mà d'obra— i la implantació progressiva d'un model d'economia flexible i descentralitzada ha comportat el trencament de moltes de les tendències que s'havien mantingut des de la guerra civil. Els canvis estructurals que han acompanyat el procés han donat com a resultat, directe o indirecte, la modificació del creixement, la funcionalitat i la jerarquia de l'espai.

La crisi econòmica, que estava en l'inici del canvi de model, va resultar especialment intensa per al nostre país en afectar "els registres bàsics del model anterior de l'economia de Catalunya. Una economia essencialment transformadora que de sobte va veure alterats els vectors de preus dels factors productius: energia, matèries primes, treball i capital"¹¹. Alguns sectors, com el de la construcció, el tèxtil i el metal·lúrgic van resultar especialment afectats i van procedir a la destrucció de llocs de treball. Com a resultat entre 1977 i 1983 es van perdre uns 300.000 llocs de treball i l'atur es va disparar fins assolir una xifra del 22,9% el 1984 (moment de màxim atur).

Com ja s'ha comentat, els fluxos migratoris, que havien suposat el vector més important del creixement poblacional català, es van aturar primer i es van fer negatius després. Entre 1975 i 1981 Catalunya va perdre per emigració 90.000 persones. Va ser la primera vegada en tot el segle que s'enregistrava un saldo migratori negatiu. I, territorialment, van ser les ciutats i les zones industrialitzades del seu entorn les que més població van perdre.

---

¹⁰ *Enquesta de la Regió Metropolitana de Barcelona*, 1990. Obra citada.

¹¹ J. TRULLENT: "Características generales del modelo de crecimiento a partir del decenio de 1960" a *Estructura económica de Cataluña*. Obra citada.

Junt amb la crisi econòmica i sobreposada a ella es va començar a parlar de "revolució tecnològica" —microelectrònica, telecomunicacions i manipulació biològica. Era l'inici del model postfordista que va imposar noves relacions de producció i distribució. D'una banda, es tracta d'un model intensiu en capital que, en minimitzar les necessitats de mà d'obra, provoca el que s'ha anomenat "desindustrialització positiva" —la que es deriva d'un increment en la productivitat—; d'altra banda, es basa en una producció flexible, de sèries curtes, diversificades i especialitzades, sovint dirigides a un consum de luxe de preferències canviant i, finalment, és un model que, en permetre la divisió del procés productiu, dóna lloc a la difusió territorial de l'activitat econòmica¹².

Els efectes d'aquests canvis sobre l'estructura social i sobre el territori són notables: 1) Des de la perspectiva de la producció s'han alterat la distribució sectorial de l'activitat i la tipologia de les empreses segons grandària. 2) Des de la perspectiva del mercat de treball, l'atur, la precarització, la fragmentació professional i la pèrdua de la protecció laboral que s'havia anat teixint, lentament, des de principi de segle, han estat les conseqüències immediates. 3) Quant a l'espai, noves dinàmiques d'ocupació i revalorització han donat lloc a variacions importants en la seva utilització i significació (valoració, simbolisme, jerarquia). Entrem a considerar cada un d'aquests efectes.

2.1 Variacions en els sectors econòmics i en la tipologia de les empreses

Potser el canvi més destacable, quant a la distribució sectorial de l'economia catalana, és el progressiu creixement del sector terciari. Avui el sector serveis ocupa més del 53% dels que treballen a Catalunya mentre que al 1970 el percentatge no arribava al 40%¹³. Fins i tot si es té en compte que part d'aquest creixement ha estat degut a l'externalització d'activitats que abans es feien des dels departaments de les grans empreses (comercialització, publicitat, I+D, comptabilitat, finances, consultoria jurídica, fiscalitat, disseny, etc.), està clar que la terciarització de la nostra economia s'ha aguditzat en els darrers anys.

Dins del sector serveis, els subsectors que tenen més pes quant a l'ocupació són els del comerç i l'hoteleria (39.4%, el 1986); els ser-

---

¹² M. COSTA: «La organización industrial en el territorio. Descentralización productiva y economías externas» a *Estructura económica de Cataluña*. Obra citada.

¹³ E. BARÓ i A. SOY: «Sector terciario. Los servicios a las empresas» a *Estructura económica de Cataluña*. Obra citada.

veis no destinats a la venda (públics —ensenyament, sanitat, administració— i particulars) que ocupen el 17.7%, i el sector transports i comunicacions (12.9%). Però els subsectors més dinàmics corresponen als serveis de les empreses, lloguer de béns mobles, ensenyament, sanitat, investigació i culturals i el sector públic¹⁴.

Pel que fa a la grandària, la fragmentació de les empreses més grans i la creació d'empreses noves, fruit de l'exteriorització de processos o com a recurs, a vegades, contra les situacions d'atur, han ampliat i diversificat enormement el mapa de les petites i mitjanes empreses. Dins d'ell s'hi pot trobar, des de les dinàmiques empreses d'I+D, que compten amb un personal altament qualificat, fins a l'empresa familiar sense assalariats (botigues, petits tallers). De fet són aquestes empreses petites les que més llocs de treball han creat en els darrers anys. Entre 1980 i 1984, el 79.7% de la creació bruta d'ocupació va correspondre a les empreses de menys de 100 treballadors¹⁵. I la dinàmica s'ha mantingut fins avui.

2.2 Variacions en el mercat de treball

Tant la crisi econòmica com la posterior recuperació de l'economia catalana a partir de 1985 han tingut implicacions en el mercat de treball: l'atur va anar augmentant fins al 1984 i, paral·lelament, els contractes "flexibles" —a precari— es van generalitzar¹⁶. A més, les noves necessitats de la producció i dels serveis, en requerir una mà d'obra molt preparada tècnicament, han donat lloc a una forta diversificació de les ofertes de llocs de treball. La fragmentació de la població activa en funció de les seves oportunitats d'ocupació ha estat la conseqüència immediata de la variació de les exigències empresarials.

Efectivament, avui la població activa pot ser classificada, en primer lloc, segons compti o no amb una ocupació. El col·lectiu de treballadors en atur de llarga durada, amb poques possibilitats de tornar-se a enganxar al "carro" econòmic, registren un procés de mobilitat social descendent. Per a alguns —els menys— que compten amb altres recursos econòmics no provinents del treball, el problema pot no ser urgent; per a altres —la majoria— la situació és realment

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ E. GENESCA i J.M. VECIANA: «Dinàmica empresarial» a *Estructura econòmica de Catalunya*. Obra citada.

¹⁶ Segons l'Informe Anual del Banc d'Espanya, corresponent a 1994, en finalitzar l'any, els treballadors temporals significaven un 34.5% de les plantilles. Era el resultat d'un increment net de 200.000 llocs de treball de naturalesa temporal i d'una disminució de 100.000 ocupacions fixes.

compromesa i sovint els aboca a la marginació. Encara que puguin subsistir amb treballs submergits, està clar que les seves possibilitats i expectatives resulten totalment drenades. Per primera vegada durant aquest segle la mobilitat social ha deixat de ser, per a la majoria de la població, una mobilitat ascendent i són molts els que han entrat en la tendència descendent.

En segon lloc, entre els que estan ocupats no tots compten amb un treball fix i encara són menys els que tenen assegurada la permanència de la seva ocupació. De fet, la seguretat total quasi només la tenen els funcionaris. La resta poden veure trontollar la seva feina a partir del tancament o de la reestructuració de l'empresa per a la qual treballen. Un segon element de diferenciació correspon doncs a l'estabilitat del treball —contracte fix o eventual que s'ha subscrit.

Però, a més, hi ha la diversificació derivada de la qualificació. Una qualificació molt lligada a les capacitats professionals i que registra cada cop més variants. No solament hi ha els treballadors de "bata blava" i els de "coll blanc"; els obrers qualificats i els no qualificats; sinó que també hi ha els especialistes, els tècnics, els comercials i un llarg etcètera. que complica enormement l'estructura ocupacional actual i que planteja la necessitat d'estudis teòrics sobre el tema ja que els esquemes i les tipologies anteriors resulten inaplicables.

D'altra banda cal tenir en compte els desocupats i les diferents formes d'inserció d'aquests en l'estructura social, molt lligades a les seves possibilitats familiars i educatives. La taxa d'atur va créixer considerablement des del final dels anys setanta fins arribar, com s'ha dit, a significar un 22.9% del total de la població activa catalana. Després, durant la segona meitat dels vuitanta, es va anar reduint, especialment a Barcelona, situant-se a l'entorn d'un 13% (una de les més baixes de l'Estat espanyol). Les variacions territorials dins de la pròpia ciutat són, no obstant això, considerables: des del 20.27% en el districte de Ciutat Vella, fins al 8.97% en el de Sarrià-Sant Gervasi¹⁷.

Faustino Miguélez ha distingit quatre grups de desocupats:

- a) Joves que cerquen feina durant un temps relativament curt, que combinen els estudis amb la desocupació i que, gràcies al suport familiar, poden entrar i sortir del mercat de treball. En general aconsegueixen una formació professional sòlida que els situa en posicions preferents cara al futur.
- b) Joves que experimenten llargs períodes de desocupació i que, en general, pertanyen a grups socials d'ingressos baixos. Te-

---

¹⁷ J. GÓMEZ: «Desigualtats socials a la ciutat de Barcelona» a Barcelona Societat, núm.2

nen una formació escassa i el seu desavantatge inicial dins del mercat de treball s'accentua amb el temps.

- c) Adults desocupats durant un període llarg de temps com a conseqüència de la reestructuració industrial. Per les seves característiques d'edat i qualificació tenen poques possibilitats de reinserir-se en el mercat laboral. Les conseqüències que es deriven de la seva situació poden ser greus perquè solen tenir responsabilitats familiars (fills, dona, pares jubilats)
- d) Dones que han renunciat a cercar feina davant la dificultat de trobar-ne. És el que s'anomena "atur desanimat". No sol aparèixer a les estadístiques perquè les dones que estan en aquesta situació s'autoinclouen en el grup "mestresses de casa". Dins del grup hi ha dones que mai no han treballat fora de casa i d'altres que han perdut l'ocupació que tenien¹⁸.

Cal no perdre de vista que les persones pertanyents a qualsevol d'aquests quatre grups estan emmarcades en l'organització familiar i que les característiques socioeconòmiques de les respectives famílies reforcen el seu estatus. Així, mentre que els joves amb dificultats permanents de trobar feina solen pertànyer a famílies amb baixos ingressos en les quals hi ha persones que també tenen problemes per mantenir-se en el mercat laboral i es troben, per tant, dins de "cercles viciosos" (perquè les seves famílies no poden ajudar-los), altres joves pertanyen, en canvi, a "cercles virtuosos" ja que, d'una banda, les seves èpoques d'atur poden dedicar-les a la preparació i a l'estudi (gràcies als majors ingressos familiars) i, d'altra banda, la xarxa social familiar els facilita trobar ocupacions estables. Les possibilitats laborals del primer grup de joves encara es redueixen més quan els que estan millor preparats també competeixen en el mercat d'ocupacions precàries¹⁹.

La polarització resultant de les experiències d'aquests dos tipus de família ha precipitat l'aparició del que alguns anomenen "infraclasse". Aquest grup, sense les característiques pròpies d'una classe social, perquè no té capacitat d'organitzar-se, pot arribar a constituir zones de pobresa permanent i de marginació dins de les ciutats. Encara que aquestes situacions siguin més freqüents als EUA que a Europa, a Catalunya, hi ha determinats barris —especialment a les grans ciutats i als municipis del seu entorn— que, sense arribar als nivells dramàtics dels guetos americans, poden considerar-se estigmatitzats i marginats.

¹⁸ E. MINGIONE: «Polarización, fragmentación y marginalidad en las ciudades industriales» a *Clases, poder y ciudadanía*. Obra citada.

¹⁹ F. MIGUÉLEZ: «Desigualtats socials en l'accés al treball a les perifèries urbanes» a *El futur de les perifèries urbanes*. Ed. Generalitat de Catalunya, 1994.

La complexitat de l'estructura social actual ha estimulat la proliferació d'estudis teòrics i pràctics sobre les classes socials²⁰, on es plantegen els temes que s'acaben de considerar: l'aparició i la significació de la infraclasse; la reducció i la diversificació de la classe mitjana; l'augment dels tecnòcrates i del seu poder econòmic i social; la multiplicació dels petits propietaris que han muntat una empresa com a recurs contra l'atur, etc. Però manquen encara força anàlisis quantitatives i qualitatives per assegurar la seva acurada comprensió.

2.3 Canvis en l'ocupació, l'estructura i la valorització de l'espai

A banda d'altres fets relacionats amb l'ocupació de l'espai que s'han tractat en l'apartat dedicat a la població, l'habitatge i les pautes de mobilitat, els canvis que s'han operat en el sistema productiu també han tingut notables implicacions en l'estructura, la valoració i la jerarquització del territori. Això és el que comentem tot seguit.

Durant els anys seixanta, Barcelona i les grans ciutats del seu entorn (primera i segona corona) van registrar un fort creixement industrial que, a més d'actuar d'imant de la població, sobretot immigrada, van implicar un increment en l'ocupació de l'espai per part de les empreses. Les indústries requerien cada vegada més espai, en un model basat en la fabricació en sèrie de productes de gran consum. Se situaven generalment als afores de les ciutats (Zona Franca) o en municipis específics (l'Hospitalet, el Prat, Cornellà, Sabadell, Terrassa...) —on trobaven preus del sòl barats i condicions urbanístiques adients (vies de comunicació, proximitat de la mà d'obra)— donant lloc moltes vegades a polígons industrials, separats dels barris de residència, fins i tot dels de la classe treballadora. Tanmateix, la petita i mitjana empresa, que mai no ha deixat de tenir un fort protagonisme a Catalunya, tenia una localització més diversificada en funció de la seva tipologia. En uns casos se situava prop del mercat de consum final (comerços, tallers de reparació etc.); en altres, prop de les grans indústries de les quals era proveïdora. Les estratègies de localització de les empreses responien, doncs, als criteris clàssics d'estar a prop del seu mercat i a prop també dels llocs on hi havia mà d'obra, una mà d'obra que no requeria gaire preparació.

L'especialització del territori que va acompanyar el model fordista va donar com a resultat una forta segregació tant funcional com social: en uns indrets es va concentrar la indústria, en uns altres el comerç;

---

²⁰ C. SÁNCHEZ: *La definició dels grups socials a la Regió Metropolitana de Barcelona*. Tesi doctoral presentada a la UAB, 1994.

en d'altres l'administració i els serveis; uns eren zones residencials de la classe alta, els altres de classe mitjana o de classe obrera... Com que sovint els municipis s'especialitzaven en unes poques funcions econòmiques, la seva interdependència va anar en augment i es van generar les àrees metropolitanes: cap municipi de l'àrea podia ser explicat, des d'un punt de vista econòmic i social, sense fer referència al conjunt urbà del qual formava part. Les funcions preponderants de cada indret van implicar una forta diferenciació econòmica i social entre municipis i, fins i tot, entre barris, fins al punt que el lloc de residència es podia considerar com un **indicador** d'estructura social de la població que hi vivia.

El canvi de model de producció va introduir noves variables que van intensificar encara més la segregació, la funcionalitat i la interdependència espacial. En primer lloc, si les grans empreses, gràcies a la introducció de la informàtica i de les noves formes de comunicació, podien dividir el seu procés econòmic, els resultava rendible i convenient diversificar l'activitat en múltiples llocs. Per a les fàbriques poden utilitzar-se indrets on el sòl és molt barat, i per tant s'ha fet una política de progressiu allunyament dels locals manufacturers (és el creixement industrial de la 2ª corona barcelonina, per exemple); els magatzems poden quedar situats en un lloc entremig la producció i el mercat: els municipis de la primera corona a l'entorn de les grans ciutats o els barris perifèrics de les no tan grans resulten els llocs més idonis; l'administració i el departament financer poden situar-se en barris relativament perifèrics de les ciutats centrals, mentre que per a la direcció es reserven les zones de prestigi i alt estandard. En segon lloc, les empreses petites i mitjanes també han variat els seus criteris de localització en concordància amb les seves activitats: les dedicades a I+D situant-se a la ciutat central i, generalment, en zones de prestigi. El mateix criteri segueixen les consultories o les empreses d'assessorament i, en general, totes aquelles que es poden incloure sota el rètol de "serveis a les empreses". El 81% de les empreses d'aquest tipus que actuen a la Regió Metropolitana de Barcelona tenen la seva seu a la ciutat de Barcelona²¹. Finalment, els comerços i la restauració, tot i que mantenen una localització més diversificada, es concentren, especialment, en els centres de les grans ciutats —i sobretot en el centre i eixample de Barcelona o en els barris de nivell socioeconòmic més alt, on troben una clientela amb fort poder adquisitiu.

La localització de les activitats de més prestigi en els llocs més cèntrics i privilegiats de les ciutats ha reforçat més encara el seu valor simbòlic i alhora la pressió de la seva demanda d'espai ha sigut un dels elements que ha contribuït a elevar els preus dels immobles a la ciutat.

---

²¹ E. BARÓ i A. SOY: «Sector terciario. Los servicios a las empresas» a *Estructura económica de Cataluña*. Obra citada.

Així doncs, en resum, els canvis en l'estructura productiva han originat un increment de la difusió territorial de l'activitat econòmica en unitats més petites que les dels anys setanta, tot augmentant les interrelacions espacials, i han contribuït alhora a consolidar les diferències de prestigi de determinats espais i revalorat els centres de les ciutats, en especial el de Barcelona. L'estructura social dels ciutadans que viuen en un o altre indret està clarament diferenciada. Així, i segons dades de l'enquesta metropolitana de 1990, el percentatge de persones amb un nivell d'estudis de COU o superior es el doble a Barcelona que a la resta de la Regió I. I si en lloc d'aquest indicador se'n consulten d'altres (renda, motorització, segona residència, etc.) els resultats són similars.

3. La integració social urbana i la ciutadania

Entenem per **integració social urbana** la capacitat que té l'individu de participar de manera social, econòmica i política en la comunitat on viu. La integració social es produeix, doncs, a través de la família i de les xarxes socials comunitàries, però també a partir d'una comunitat política que li confereix drets ciutadans. Vegem com han evolucionat aquests paràmetres.

La família, com explica Lluís Flaqué, ha diversificat els seus models d'organització:

"A la Catalunya dels anys vuitanta podem detectar la presència d'almenys tres models (de família): 1) el model troncal, el sistema familiar tradicional que havia estat vigent en amplis sectors de la societat catalana (...), aquest model avui es troba en fase d'extinció; 2) el model nuclear, que avui resulta hegemònic en la societat catalana i que és adoptat per la majoria de la població; 3) el model que podríem anomenar postnuclear, més difícil de perfilar, que es comença a expressar, de forma embrionària i balbucejant, en certs sectors socials urbans minoritaris, caracteritzats per nivells d'instrucció força elevats"²².

I, dins d'aquests models, hi ha formes cada vegada més diverses i flexibles, que no tenen perquè correlacionar-se exactament amb les característiques socioeconòmiques de la llar. Així, el model postnuclear es dona dins del sector d'ingressos alts, però també en els grups propers a la pobresa, on sovint té uns efectes d'agudització dels problemes.

²² LI. FLAQUÉ: «La familia española: cambio y perspectivas» a S. GINER (Comp) *España: Sociedad y política*. Espasa Calpe. Madrid, 1990.

LI. FLAQUÉ: «L'estructura de la família» a Institut d'Estudis Metropolitans, Marina Subirats (Dirct.) *Enquesta de la Regió Metropolitana de Barcelona*. Obra citada.

M. SOLSONA i R. TREVIÑO (Centre d'Estudis Demogràfics): *Estructuras Familiares en España*. Ed. Instituto de la Mujer. Ministerio de Asuntos Sociales. Serie Estudios núm. 25. Madrid, 1990.

Efectivament, encara que el model majoritari continua essent el de la família nuclear, cada cop són més abundoses les llars que no s'ajusten a la forma tradicional d'un pare, una mare i dos fills. D'una banda han augmentat, seguint la tendència dels altres països europeus, les llars unifamiliars —per separacions, divorcis, joves que viuen sols i sobretot per viduïtat—; d'altra banda s'ha multiplicat el nombre de famílies que conviuen amb fills majors d'edat —a causa del retard en l'aparatment i en la descohabitació de la casa paterna—; també és possible (les dades encara no ho recullen) que tendeixin a incrementar el nombre de noves parelles que es queden a viure a casa dels seus progenitors. Les causes dels dos darrers fenòmens són les mateixes: la inseguretat en l'ocupació i l'elevat preu dels pisos propis de les ciutats de primer ordre.

A més de la composició familiar, s'han modificat també les formes de convivència i les relacions familiars. I així s'observa que la jerarquia dins de la família, el paper de la dona, l'activitat econòmica femenina, el repartiment del treball domèstic són aspectes que estan canviant notablement en els darrers deu anys²³. També han variat les relacions pares-fills, que tendeixen a disminuir els conflictes generacionals, tal com mostren els estudis sobre la joventut²⁴. Es manté, en canvi, totalment inalterable el protagonisme de la família com a xarxa de solidaritat emprada davant les dificultats. Malgrat que l'augment relatiu en l'oferta d'alguns serveis (guarderies, per exemple) o la major mecanització de les llars han fet disminuir el pes de les tasques domèstiques i la necessitat de recórrer a l'ajut dels parents més pròxims per cobrir alguns dels treballs i serveis lligats amb la reproducció, altres qüestions com les dificultats econòmiques, les malalties o els problemes personals continuen trobant en la família el suport més directe²⁵.

Quant a l'organització comunitària —que va cristal·litzar en moviments ciutadans com el de les associacions de veïns—, aquesta va tenir una considerable importància fins la transició democràtica, servint d'arena participativa i organitzativa i promovent el desenvolupament de la ciutadania. Avui, però, la seva funció integradora és menys evident.

D'una banda, hi ha aquelles comunitats urbanes (barris) on gran part de la població ha experimentat un procés de mobilitat social

---

²³ A. ALABART, A. CABRÉ, A. DOMINGO, A. FABRA, V. STOLCKE. *La cohabitación en España: un estudio en Madrid y Barcelona*. CIS. Estudios y Encuestas núm. 8. Madrid, 1988

²⁴ I. SÁNCHEZ, A. PONT, J. MAGRE, A. PARÉS: «Condicions de vida i valors dels joves de Barcelona» a *Barcelona societat*, núm. 2.

²⁵ *Enquesta de la Regió Metropolitana de Barcelona*. Obra citada.

ascendent i on està aflorant la societat civil que s'organitza a l'entorn d'uns interessos més particularistes i diversificats, donant lloc al desenvolupament d'entitats de caire cultural, econòmic i políticocial. Són els conjunts de ciutadans de classe mitjana i alta, que viuen en alguns barris de Barcelona —l'Eixample, les Corts, Sarrià, Sant Gervasi, Pedralbes— o en els centres i barris privilegiats dels municipis de la Regió Metropolitana de Barcelona. Registren taxes de desocupació relativament baixes i compten amb un sector productiu i de serveis desenrotllat.

D'altra banda, hi ha les comunitats on les possibilitats d'ocupació són escasses. Aquí, la principal preocupació gira al voltant de l'obtenció d'un treball i, en aquest aspecte, les xarxes de cooperació veïnal resulten inoperants ja que es tracta d'una població amb pocs recursos i que difícilment pot exercitar l'intercanvi i la reciprocitat. La societat civil es desenvolupa amb menys fluïdesa, i el risc de convertir-se en borses permanents de pobresa sembla augmentar²⁶. Aquestes comunitats es troben en el centre de la ciutat de Barcelona (el districte Ciutat Vella) i en els barris perifèrics de Barcelona i d'alguns municipis de la Regió I (Sant Boi, Cornellà, Cerdanyola, l'Hospitalet, etc).

Finalment, si es considera que una integració ciutadana satisfactòria es dona quan totes les persones que resideixen en una comunitat política hi participen àmpliament, quan tenen garantides unes condicions dignes de vida i quan expressen les seves preferències polítiques, la pobresa, l'absència de drets socials i la no participació política de milers de persones posen en dubte el principi de ciutadania d'una societat.

En aquest sentit, són significatius els estudis fets sobre la pobresa a Catalunya²⁷. Al final dels anys vuitanta es calculava que la proporció de pobres era força elevada —un 15% en el conjunt del Principat; un 9.6% a Barcelona. La pobresa afecta sobretot persones que superen els 45 anys, essent els grups de major risc els més grans i els que no tenen estudis. Destaquen les dones amb responsabilitats familiars (nens, vells, malalts) i els homes que viuen sols.

També l'atur i la jubilació poden significar situacions de pobresa. De fet es van comptabilitzar com a tals el 22% dels que estan a l'atur i el 28.6% dels jubilats. I, si dels individus passem a les famílies, es considera que aquestes estan en una situació de pobresa quan compten amb un sol ingrés i aquest és baix.

Els programes públics contra la pobresa —com ara la renda mí-

---

²⁶ S. GARCÍA: «Urban Communities and Local Political Participation in Spain» a *The Annals*, AAPSS, 540, juny de 1995.

nima d'inserció, implantada a Catalunya des de 1990— sols palien parcialment els problemes que es presenten, una tercera part dels quals tenen a veure amb les necessitats d'hàbitat. I, caldrà fer més anàlisis d'avaluació de les polítiques socials desenvolupades per conèixer el seu veritable impacte com a correctores de pobresa i desigualtat.

Pel que fa a la ciutadania política, potser el seu aspecte més problemàtic és el que es refereix als milers de residents estrangers que a Catalunya, com a la resta d'Espanya i d'Europa, treballen i paguen impostos però no tenen reconeguts els seus drets polítics. El dret a votar en les eleccions locals, del qual gaudeixen els ciutadans dels països de la UE, es nega als qui procedeixen de països no desenvolupats. Són ells també els que, com s'ha assenyalat, estan sotmesos a pitjors condicions laborals i els que tenen una residència més precària.

Per completar el quadre, és important remarcar la tasca realitzada pels ajuntaments democràtics. Els seus esforços s'han dirigit a millorar la qualitat de vida dels ciutadans i, sempre que els ha estat possible, han intentat llimar les diferències socials que propicia el mercat. Les inversions en equipaments i infraestructures —que en alguns municipis, com Barcelona, han sigut considerables— han anat acompanyades d'una voluntat política de generalitzar la participació dels ciutadans. I així la participació s'ha fet més rica i creativa, passant de la simple reivindicació a l'actuació cívica col·lectiva. El desenvolupament d'associacions i programes de tot tipus i per a tots els gustos, que s'ha fomentat amb la construcció d'espais col·lectius, és un bon antídoto contra la segregació social. A Barcelona ciutat, les infraestructures construïdes durant els Jocs Olímpics i la posterior gestió d'alguns espais —per exemple els esportius— per part de les federacions i associacions, ha permès que molts ciutadans poguessin utilitzar-los amb independència del seu origen social. Altres ajuntaments han treballat en la mateixa línia, han invertit en equipaments i serveis i han aconseguit promoure l'esperit ciutadà, malgrat els moments difícils —d'atur i carestia— que s'estan vivint.

Bibliografia

- ALABART, A.: «Estructura social i habitatge a Catalunya» a ALABART, GARCÍA, S.; GINER, S., *Clase, poder y ciudadanía*. Siglo XXI. Madrid, 1994.
- ALABART, A., GARCÍA, S. i GINER, S.: «Introducción» a *Clase, poder y ciudadanía*. Obra citada.

- ALABART, A.; CABRÉ, A.; DOMINGO, A.; FABRA, A. i. STOLCKE, V. *La cohabitación en España: un estudio en Madrid y Barcelona*. CIS. Estudios y Encuestas núm. 8. Madrid, 1988
- BARÓ, E. i SOY, A.: «Sector terciario. Los servicios a las empresas» a M. Parellada (director), *Estructura económica de Cataluña*. Espasa Calpe. Madrid, 1990.
- BONAL, R. i COSTA, J.: *Sòl urbà i classes socials*. Publicacions de la Fundació Bofill. Ed. Blume, Barcelona, 1978.
- BORRELL, C.; PAÑELLA, H. i PLASENCIA, A.: *Mortalitat agregada a la ciutat de Barcelona, 1983-1987*. Ajuntament de Barcelona, Àrea de Salut Pública. Barcelona, 1990.
- CABRÉ, A.: «Reflexions sobre l'evolució de la població a Catalunya» a *Catalunya cap a l'any 2000*. Obra col·lectiva. Publicacions de la Fundació Jaume Bofill. Ed. Blume. Barcelona, 1979.
- CABRÉ, A.: «Les migracions a Catalunya 1900-2000» a M.A. ROQUE (Ed.) *Els moviments humans en el Mediterrani Occidental*.
- CABRÉ, A. i PUJADAS, I.: «Población y recursos humanos» a CEP, *Reconeixement territorial de Catalunya*. Barcelona, 1982.
- CANDEL, F.: *Els altres catalans*. Edicions 62. Barcelona, 1964.
- CAPELLADES, J.: «La població de Catalunya» a *L'economia de Catalunya avui i demà*. Ed. Banc de Bilbao. Barcelona, 1984.
- CARABAÑA, J. i DE FRANCISCO, A.: «Teorías contemporáneas de las clases sociales», a *Zona Abierta*, núm. 59-60. Madrid, 1992.
- CARREÑO, LL.; SUBIRATS, M. i HOMS, O.: «Per a una tipologia de les classes mitjanes» a J.M. Rotger (coord.), *Visió de Catalunya*. Ed. Diputació de Barcelona, 1987.
- CARRERAS, C.: «La metròpoli barcelonina» a CARRERAS, C. (Director), *Geografia general dels països Catalans Volum de Les ciutats*. Ed. Enciclopèdia Catalana. Barcelona, 1993.
- CARDELÚA, J. i PASCUAL, A.: *Movimientos migratorios y organización social*. Península. Barcelona, 1979.
- CEP (Centre d'Estudis de Planificació): *Reconeixement territorial de Catalunya*. Ed. CEP, Ministeri d'Obres Públiques i Urbanisme i Generalitat de Catalunya. Barcelona, 1982
- CROMPTON, R.: *Clase y estratificación*. Tecnos. Madrid, 1994.
- DOMINGO, A.: «Tenir o no tenir fills. És aquesta la qüestió?» a *Papers de demografia*, núm 27. Centre d'Estudis Demogràfics. Barcelona, 1990.
- FAINSTEIN, N. i FAINSTEIN, S: *Restructuring the City*. Longman. New York, 1986.
- FERRÉ, M. i NEBOT, M.: *Estudi de la fecunditat en adolescents a Barcelona, 1979-1988*. Informes tècnics, núm. 19. Ajuntament de Barcelona, Àrea de Salut Pública. Barcelona, 1991.

- FLAQUÉ, LL.: «La familia española: cambio y perspectivas» a S. GINER (Comp) *España: Sociedad y política*. Espasa Calpe. Madrid, 1990.
- FLAQUÉ, LL.: «L'estructura de la família» a Institut d'Estudis Metropolitans, Marina Subirats (Dir.) *Enquesta de la Regió Metropolitana de Barcelona*. Ed. Mancomunitat de Municipis de l'AMB i Diputació de Barcelona. Febrer de 1992 vol. núm 1.
- FLAQUÉ, LL.; MASATS, MENDIZÁBAL i PUJADAS: «Aspectes demogràfics i característiques familiars i relacionals a *Enquesta de la Regió Metropolitana de Barcelona*. Obra citada.
- GARCÍA, S.: «Local economic policies and social citizenship in Spanish cities» a *Antipode*, juliol, 1993.
- GARCÍA, S.: «Urban Communities and Local Political Participation in Spain» a *The Annals, AAPSS*, 540, juny de 1995.
- GENESCA, E. i VECIANA, J.M.: «Dinàmica empresarial» a *Estructura econòmica de Catalunya*. Obra citada.
- GIDDENS, A.: *La estructura de clases en las sociedades avanzadas*. Alianza Universidad. Madrid, 1979.
- GIDDENS, A.: *Consecuencias de la modernidad*. Alianza Universidad. Madrid, 1993.
- GINER, S.: Pròleg del llibre de HERNÁNDEZ, F. y MERCADÉ, F. (Comp.): *Estructuras sociales y cuestión nacional en España*. Ariel. Barcelona, 1986.
- GINER, S.: *The Social Structure of Catalonia*. The Anglo-Catalan Society. Londres, 1980.
- HARVEY, D.: *Urbanismo y desigualdad social* Siglo XXI. Madrid, 1979.
- IGLESIAS, J.: *La població de Catalunya en la dècada 1950-1960*. Ed. R. Dalmau. Barcelona, 1967.
- MALUQUER, J.: *L'assimilation des immigrants en Catalogne*. Libraires Droz. Ginebra, 1963.
- MALUQUER, J.: *Població i societat a l'àrea catalana*. Ed. AC. Barcelona, 1965.
- MASATS, M.: «Les xarxes de relació i el seu ús en les situacions difícils» a *Enquesta de la Regió Metropolitana*. Obra citada.
- MENDIZÁBAL, E.: «Els moviments migratoris a la Regió Metropolitana de Barcelona» a *Enquesta de la Regió Metropolitana de Barcelona*, obra citada.
- MIGUÉLEZ, F.: «Immigració i mobilitat social» a J.M. Rotger (Coord.) *Visió de Catalunya*. Ed. Diputació de Barcelona, 1987.
- MIGUÉLEZ, F.: «Estructuración de clases y desigualdad en la España de los setenta y los ochenta» a *Papers* núm. 33.
- MINGIONE, E.: *Sociedades fragmentadas*. Ed. Ministerio de trabajo y seguridad social. Madrid, 1993.

- MINGIONE, E.: «Polarización, fragmentación y marginalidad en las ciudades industriales» a *Clases, poder y ciudadanía*. Obra citada
- NADAL, J.: *La población española de los siglos XVI a XX*. Ariel. Barcelona, 1976.
- NADAL, J.: «La població» a J. Nadal i PH. Wolf (Dir.) *Història de Catalunya*. Oikos-Tau. Barcelona, 1983.
- NEGRE, P.: «La població anciana a Catalunya i Balears» a *De la gent gran*. Kairos. Barcelona, 1985.
- PARK, R.: *La ciudad: sugerencias para la investigación del comportamiento humano en el medio ambiente urbano*. Documents de treball. Facultat d'Econòmiques. Universitat de Barcelona, 1990.
- PINILLA DE LAS HERAS, E.: *Immigració i mobilitat social a Catalunya*. ICESB. Barcelona, 1973-75.
- PINILLA DE LAS HERAS, E.: *Estudios sobre cambio social y estructuras sociales en Cataluña*. CIS. Madrid, 1979
- RECIO, A.: «Crisis económica, transformaciones tecnológicas y relaciones laborales» en *Mientras tanto* núm. 21.
- RECIO, A.: «La segmentación del mercado de trabajo en España» a Míguelz i Prieto. *Las relaciones laborales en España*. Siglo XXI. Madrid, 1991.
- RECOLONS, LL.: *La població de Catalunya. Distribució territorial i evolució demogràfica*. Laia. Barcelona, 1976.
- RECOLONS, LL.: «Els habitants» a *Catalunya: home i territori*. Publicacions de la Fundació Bofill. Blume. Barcelona, 1979.
- RECOLONS, LL.: «Les migracions a Catalunya en un nou període demogràfic» a J.M. Rotger (Coord.) *Visió de Catalunya*. Ed. Diputació de Barcelona, 1987.
- ROMERO, J.; PÉREZ ESPARCIA, J.; GARCÍA ROCA, J.: *Desigualdades y neva pobreza en el mundo desarrollado*. Ed. Síntesis. Madrid, 1992.
- SÁEZ, A.: *La población de Barcelona en 1863 y 1960*. Ed Moneda y Crédito. Madrid, 1968.
- SARRIBLE, G.: *Población y desigualdad social*. CIS. Madrid, 1991
- SERRA, J.: «La ciudad metropolitana, delimitacions, desconcentracions i desequilibris» a *Regió Metropolitana de Barcelona, Papers*,
- SOLÉ, C.: *La integración sociocultural de los inmigrantes en Cataluña*. CIS. Madrid, 1979.
- SOLÉ, C i HERRERA, E.: *Trabajadores extranjeros en Catalunya ¿Integración o racismo?*. CIS. Madrid, 1991.
- SOLÉ, C.: «Aproximació a l'estudi de les classes socials a Catalunya», a *Papers* núm. 28.
- SOLÉ, C.: *Classes socials i poder polític a Catalunya*. PPU. Barcelona, 1987.

- SOLÉ, C i MIGUÉLEZ, F.: *Trabajo y crisis económica en Catalunya*. PPU. Barcelona, 1987.
- SOLSONA, M. i TREVIN, R. (Centre d'Estudis Demogràfics): *Estructuras Familiares en España*. Ed. Instituto de la Mujer. Ministerio de Asuntos Sociales. Serie Estudios núm. 25. Madrid, 1990.
- SUBIRATS, M., SÁNCHEZ i DOMÍNGUEZ: «Grups i classes socials a la Regió Metropolitana de Barcelona. Vol. 4 de l'Enquesta de la Regió Metropolitana de Barcelona. Obra citada.
- TRULLENT, J.: «Características generales del modelo de crecimiento a partir del decenio de 1960» a *Estructura económica de Cataluña*. Obra citada.
- Diversos autors. Coord.J. Rotger: *Visió de Catalunya. El canvi i la reconstrucció nacional des de la perspectiva sociològica*. Ed. Diputació de Barcelona, 1987.
- Diversos autors: *Catalunya cap a l'any 2 000*. Ed. Blume. Barcelona, 1979.
- Diversos autors. Director, M. Parellada: *Estructura económica de Cataluña*. Obra citada.
- Diversos autors: *El futur de les perifèries urbanes. Canvi econòmic i crisi social a les metròpolis contemporànies*. Ed. Institut de Batxillerat Barri Besòs. Barcelona, 1994.
- Diversos autors: *Encuentros sobre modernidad y posmodernidad*. Ed. Fundación de investigaciones marxistas. Madrid, 1989.
- VIDAL, T.: «Exode rural i problemàtica demoespacial a Catalunya (1860-1970)» a *Estudis d'Història Agrària*, núm. 2. Barcelona, 1979.
- VIDAL, T.: «Panoràmica general de la població catalana» a *Jornades de l'Associació Catalana de Ciència Regional*. Barcelona, 1982.
- WATSON, T.: *Trabajo y sociedad*. Ed. Hacer. Barcelona, 1995.